

Psychological characteristics and victimological prevention of victims of premeditated murders

Nodirjon KASIMOV¹

Tashkent Academic Lyceum No. 2 of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received August 2022

Received in revised form

20 August 2022

Accepted 25 September 2022

Available online

25 October 2022

Keywords:

murder,
criminal and victim,
criminological and
victimological
characteristics.

ABSTRACT

The article reveals the concept of victim of crime of premeditated murder, psychological characteristics of the victim, the role of the victim in the mechanism of committing a crime, measures of restraint of victimological content in relation to persons belonging to this category and also identifies and analyzes the main factors and conditions that make it possible for persons to suffer from crimes of premeditated murder.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss9/S-pp105-111>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Қасддан одам ўлдириш жиноятларида жабрланган шахсларнинг психологик хусусиялари ва виктимологик профилактикаси

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

қасддан одам ўлдириш,
жиноятчи ва жабрланувчи,
криминологик ва
виктимологик хусусият.

Мақолада қасддан одам ўлдириш жинояти жабрланувчисининг тушунчаси, жабрланувчи шахсларнинг психологик хусусиятлари, жабрланувчи шахснинг жиноят содир этилиши механизмида тутган ўрни, ушбу тоифага кирувчи шахсларга нисбатан виктимологик мазмундаги профилактик чоралар ва шахсларнинг қасддан одам ўлдириш жиноятларидан жабрланишига имконият яратувчи асосий омиллар ва шарт-шароитлар аниқланиб таҳлил қилинган.

¹ Deputy Director for Academic affairs of Tashkent Academic Lyceum No. 2 of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, independent researcher of doctoral program of the Ministry of Internal Affairs of the Academy.

Психологическая характеристика и виктимологическая профилактика потерпевших от умышленных убийств

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
убийство,
преступник и
потерпевший,
криминологическая и
виктимологическая
характеристика.

В статье раскрываются понятие потерпевшего от преступления умышленного убийства, психологические особенности потерпевшего, роль потерпевшего в механизме совершения преступления, меры пресечения виктимологического содержания в отношении лиц относящихся к данной категории, а также выявлены и проанализированы основные факторы и условия, обуславливающие возможность пострадать лицам от преступлений умышленного убийства.

Жиноятчиликка қарши курашиш вазифасини давлат жамият ва алоҳида фуқаролар олдидаги устувор вазифага айлантиради. Вақти-вақти билан расмий статистик маълумотларда қайд этилган барқарорлашувга ва ҳатто аниқланган жиноятлар сонининг бироз пасайишига қарамай, улардан кўрилган зарар жамият ва давлатнинг пойдеворига путур етказди ва қонунга бўйсунувчи аҳоли зиммасига катта юк тушади. Сўнгги ўн йилликлардаги криминологик муҳокамаларда ва адабий нашрларда жиноят содир этиш жараёнида ва уларнинг олдини олишда жинойи хуружлар қурбонларининг ўрни ва ролига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу билан бирга, тадқиқотчилар фақат ўрганилаётган ҳодисани назарий ва криминологик таҳлил қилиш билан чекланиб қолмасликлари керак, бошқа ёндашувлар, уни ўрганиш усуллари ҳам зарур, бу эса ундаги сифат ўзгаришларини тўлиқроқ очиб беришга имкон беради. Жиноятни криминологик тадқиқ қилиш орбитасига иккита баҳолаш киради: криминологик-ҳуқуқий ва махсус-виктимологик, гарчи криминология ва виктимологияни бир-биридан ажратиш бўлмаса-да.

Қасддан одам ўлдириш жиноятининг криминологик таҳлил қилиш бизга жабрланувчининг барқарор ва динамик ҳолати, унинг психофизик ва ижтимоий фазилатлари, демографик хусусиятлари, жамиятдаги мавқеи ўртасида нима ва қайси жиҳатдан боғлиқлик борлиги, хусусан, жиноят содир бўлган воқеа билан боғлиқ бўлган шахсларнинг муҳити, жиноятдан олдинги вазиятда ва бевосита жиноят контекстидаги хатти-ҳаракатлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

Қасддан одам ўлдириш жинояти кўп ҳолларда норасмий мулоқот жараёнида шахслараро муносабатлар соҳасида ва қоида тариқасида, ҳиссий аҳамиятга эга бўлган индивидуал тор шахсий муаммоларни ҳал қилиш учун содир этилади. Бу жиноятлар асосан, конкрет ҳаёт ва кундалик онгдаги шунингдек, аҳолининг айрим ижтимоий гуруҳлари соҳасидаги деформациялардан келиб чиқади. Ушбу жиноятларда жабрланувчининг хулқ-атвори, унинг шахсий хусусиятлари муҳим рол ўйнайдиган, яъни бундай жиноятларни содир этиш механизмида виктимологик омилининг аҳамияти катта бўлган жиноятларга қасддан одам ўлдириш жинояти киради. Қасддан одам ўлдириш жиноятларида жабрланувчиларга таъсир этувчи омилларнинг навбатдаги гуруҳи ёш ва касбий мансублиқдир. Қариялар, вояга етмаганлар ва аёллар ўзларининг ночорлиги туфайли кўпроқ бундай жиноятлар қурбони бўлишади.

Қотиллик содир этишда жабрланувчини танлашни қуйидаги сифатлар олдиндан белгилаб беради 1) тажовузкорликнинг кучайиши, зиддият; 2) спиртли ичимликларни суиистеъмол қилиш; 3) ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар қилиш орқали провокация қилиш; 4) алоҳида жинс ва ёш хусусиятлари; 5) махсус касбий мансублик ёки касб; 6) оилавий келишмовчиликлар ва жанжаллар.

Сўнгги йилларда жиноят жабрланувчисининг шахси ва хулқ-атворини ўрганиш кўпроқ олимлар ва амалиётчиларнинг эътиборини тортди. Бунинг сабаби шундаки, айрим ҳолларда жиноят содир этиш тўғрисидаги яқуний қарор кўп жиҳатдан жабрланувчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва уларнинг шахсий хусусиятларига боғлиқ. Ю.В. Чуфаровский шундай ёзади: “Жиноятчи ва жабрланувчининг уларнинг фаолиятида намоён бўладиган шахсий хусусиятларини солиштириш бизга қуйидаги саволларга жавоб беришга имкон беради: конфликтнинг жиноятга айланишининг мезонлари нимадан иборат, унинг ҳақиқий ҳиссаси қандай? Жиноятчининг ҳам, унинг қурбонининг ҳам бу ривожланишига таъсири.

Жабрланувчи шахсининг тузилишини илмий таҳлил қилиш, шунингдек, жиноятда жабрланувчи бўлиб қолишнинг олдини олишнинг энг самарали чораларини ишлаб чиқиш учун психологияда ишлаб чиқилган шахс тузилиши тўғрисидаги қоидалар алоҳида аҳамиятга эга. Психология нуқтаи назаридан шахсни яхлитлик, унинг индивидуал хусусиятларини, шунингдек, хусусиятлар деб аталадиган нарсаларни шахс тузилишининг элементлари сифатида қўриб чиқиш мумкин. Барча шахсий хусусиятлар ҳар қандай шахсга хос бўлган тўртта асосий қуйи тузилмада жамланган. Биринчи қуйи тузилмага шахснинг манфаатлари, интилишлари, идеаллари, унинг индивидуал дунёқараши, ахлоқий ва сиёсий эътиқоди, ўзига, меҳнатига ва бошқа одамларга муносабати киради. Ушбу қуйи тузилма фақат ижтимоий жиҳатдан белгиланади, у одатда “шахснинг йўналиши” тушунчаси билан белгиланади. У инсоннинг бошқа одамлар билан мулоқоти жараёнида шаклланади (бу потенциал жабрланувчилар билан профилактика ишларини ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга).

Биринчи субструктурага кирган шахсий хусусиятлар туғма мойилликка эга эмас. Бироқ улар биологик жиҳатдан аниқланган кўплаб омилларга ҳам боғлиқ. Шахснинг индивидуал ривожланишида биринчи қуйи тузилма ўзидан олдин пайдо бўладиган бошқа қуйи тузилмалар асосида шаклланади. Шаклланиб, у ўз навбатида, бошқа қуйи тузилмаларга таъсир қилади ва кўпроқ вазн инсоннинг ижтимоий моҳиятини белгилайди. Иккинчи қуйи тузилма билим, кўникма ва улар асосида шаклландиган кўникма ва одатларни ўз ичига олади. Ушбу қуйи тузилма шахснинг ўрганишини белгилайди. Унга киритилган шахсият элементлари биринчи қуйи тузилманинг элементларини шакллантириш учун асос бўлади. Шундай қилиб, ахлоқий меъёрларни билиш ахлоқий эътиқодларнинг асосидир. Иккинчи қуйи тузилмага киритилган шахснинг хусусиятларида ҳам ижтимоий, ҳам биологик жиҳатдан аниқланган элементлар мавжуд. Шахснинг учинчи пастки тузилмаси турли хил психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятларидан иборат бўлиб, улар ўз моҳиятига кўра реал дунёни акс эттириш шаклларида. Ушбу қуйи тузилишга киритилган шахсий хусусиятлар асосан туғма ва биологик жиҳатдан аниқланади. Шу билан бирга, улар инсоннинг тарихий ўтмиши ва унинг индивидуал ривожланиши билан ҳам белгиланади. Учинчи қуйи тузилманинг ҳар

бир элементи шахсиятнинг бошқа қуйи тузилмалари элементлари билан ўзига хос ва хилма-хил боғлиқдир. Тўртинчи қуйи тузилма асосан биологик жиҳатдан аниқланган фазилатлар бўлиб, улар одатда темперамент ёки типологик шахс хусусиятлари деб аталади. Бу хусусиятлар асосий бирламчи жараёнларнинг кучи, мувозанати ва ҳаракатчанлиги хусусиятларини аниқлаганлиги сабабли, бу қуйи тузилма умуман шахс ривожланиши учун биологик асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг индивидуал қуйи тузилмалари ва умуман шаклланиш йўллари ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд. Демак, шахснинг йўналиши (биринчи қуйи тузилма) асосан таълим орқали шаклланади; шахсий тажриба (иккинчи қуйи тузилма) таълим орқали олинади; тайёрлаш – тўртинчи қуйи тузилмани шакллантиришнинг асосий тури. Учинчи қуйи тузилманинг шаклланиши таълим орқали ҳам, таълим ва тарбия жараёнида ҳам амалга оширилади. Шундай қилиб, айтилганларни умумлаштириб, қуйидаги хулосалар чиқаришимиз мумкин: 1. Қасддан одам ўлдириш жиноятларини содир этишда жабрланган шахснинг виктим бўлиши (индивидуал виктимлик) унинг мойиллиги, яъни заиф (провокацион ёки қулай) мойиллигидир. Маълум салбий шахсий фазилатлар, ижтимоий роль ва касбнинг хусусиятлари, ёши ва жинси омиллари, психофизиологик хусусиятлар, жинойий хавфли вазиятларда хавфсиз ҳаракатларга ва ўзини-ўзи ҳимоя қилишга тайёр эмаслиги билан сабабий жиҳатдан аниқланган жинойий ва жинойий вазиятдаги хатти-ҳаракатлар ва воқеа жойидаги мавжуд вазиятнинг бевосита омиллари заифлик тушунчасини виктимликка нисбатан умумий деб ҳисоблаш мумкин. Агар шахс ўзининг ахлоқий ва иродавий фазилатлари, турмуш тарзи билан жиноят қурбони бўлишга жуда мойил бўлса, заифлик қурбонликка айланади. Яъни, заифлик биологик, қурбонлик эса биоижтимоий характерга эга.

Жабрланувчининг хулқ-атвори, унинг шахсий хусусиятлари муҳим роль ўйнайдиган, яъни бундай жиноятларни содир этиш механизмида виктимлик омилнинг аҳамияти катта бўлган жиноятларга қасддан одам ўлдириш киради. Бир қатор олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ушбу жиноятлар гуруҳида жабрланувчининг хатти-ҳаракати бўлган қурбонлар устунлик қилади. Бир тадқиқотда айтилишича, қасддан одам ўлдириш ҳолатларида жабрланганларнинг ярмига яқини жиноятчиларга нисбатан провокацион хатти-ҳаракатларни намоён қилади. Кўпгина криминологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, кўриб чиқиладиган жиноятларни содир этишдан олдин кўпинча фаол провокация, яъни ҳақорат, таҳдид, калтаклаш, жабрланувчи томонидан ҳақорат қилиш, туҳматли уйдирмалар, шунингдек, унга қарши қаратилган ҳаракатлар содир бўлади. Бундай ҳаракатлар ихтиёрий ёки ихтиёрий равишда конфликтли вазиятнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу ҳолатда жабрланувчиларнинг ўзларини тажовузкор хатти-ҳаракатларга эга бўлган одамлар сифатида тавсифлаш мумкин. Хусусан, улар орасида ўз яқинларига нисбатан жисмоний зўравонлик қўллайдиган оилавий деспотлар, қўшнилари билан зиддиятда бўлган жанжалкашлар киради. Бундай одамлар кўпинча бирга яшаш мумкин бўлмаган муҳитни яратадилар. Ўзларининг истибдоди ва зулмидан азият чекаётганлар эса, бундай қилмишларини етарли даражада жинойий эмас деб ҳисоблаб, ёки ошкоралиқдан қўрқиб ёки бошқа сабабларга кўра ҳуқуқ-тартибот идораларига хабар бермасликни афзал кўрадилар. Шунинг учун можаролар

сурункали ҳолга келади ва охир-оқибат тана жароҳати ёки ҳатто қотиллик билан якунланиши мумкин. Қасддан одам ўлдириш жиноятларида виктимликка таъсир этувчи омилларнинг навбатдаги гуруҳи ёш ва касбий мансубликдир. Қариялар ва вояга етмаганлар ўзларининг ночорлиги туфайли кўпроқ бундай жиноятлар қурбони бўлишади.

Қасддан одам ўлдириш жиноятининг виктимологик профилактикаси давлат, жамоат ва бошқа ижтимоий институтлар, шунингдек, фуқароларнинг ушбу турдаги жиноятларнинг олдини олишга, аҳоли ва шахсларнинг жиноят қурбони бўлиш хавфини камайтиришга қаратилган ўзига хос фаолиятдир. жабрланувчининг хулқ-атворини шакллантирадиган ва жиноий ҳаракатлар содир этилишига ёрдам берадиган омиллар ва вазиятларни аниқлаш, бартараф этиш ёки зарарсизлантириш, фуқароларни ушбу турдаги жиноятлардан ҳимоя қилишнинг мавжуд ҳуқуқий ва махсус воситаларини ишлаб чиқиш ёки такомиллаштириш, ўзига хос хусусиятларни аниқлаш асосида ушбу жиноий ҳужумлар юқори даражадаги виктимликка эга бўлган шахслар ва уларга таълим бериш, жиноий таҳдидлар шароитида хавфсиз хатти-ҳаракатларни ўргатиш ва зарурий муҳофаага тайёрликни ривожлантириш.

Бундай профилактиканинг алоҳида турлари сифатида қуйидагилар ажратилади: умумий, махсус ва индивидуал. Қасддан одам ўлдириш жиноятининг умумий ва махсус виктимологик профилактикасини самарали ташкил этиш қуйидагиларга асосланиши керак: давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини реал ва потенциал жабрланувчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини устувор ҳимоя қилишга умумий йўналтириш; ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг ҳуқуқий онгини улар ва жиноят қурбонлари ўртасидаги муносабатларнинг бутун доираси бўйича психологик қайта қуриш; виктимологик профилактикаси бўйича ахборот базасини, яъни барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг давлат ҳисоботида ва жиноятлар қурбонлари ўртасида даврий махсус социологик ўрганишларда жиноят қурбонларини ҳисобга олиш ва статистик маълумотларнинг етарли даражада тўлиқ тизимини яратиш; қасддан одам ўлдириш жиноятининг махсус виктимологик профилактикаси асосини ташкил этувчи мақсадли комплекс дастурларни ишлаб чиқиш.

Қасддан одам ўлдириш жиноятларини олдини олиш, жабрланувчиларни ҳимоя қилиш ва реабилитация қилишга қаратилган ҳуқуқий чора-тадбирларни такомиллаштириш долзарбдир. Қасддан одам ўлдириш жиноятларида индивидуал виктимологик профилактикаси учта турга эга: дастлабки (бирламчи), шошилиш (фавқулодда) ва реабилитация (иккиламчи). Индивидуал виктимологик профилактикаси объекти билан ишлашнинг босқичма-босқич схемаси қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) характерли хатти-ҳаракатлар билан шахсни индивидуал профилактика объекти сифатида аниқлаш, қурбонлик даражасини ва профилактика чораларини ўтказиш учун таснифлаш тоифасини аниқлаш; 2) олдини олинган шахснинг хатти-ҳаракатларидаги ташқи салбий таъсирларни ва жабрланувчининг намоён бўлишини бартараф этишга қаратилган дастлабки чора-тадбирларни, шу жумладан ҳимоя характерини амалга ошириш; 3) шахсни психологик даражада ўрганиш ва тўққинлик қилинаётган шахс шахсиятининг энг тўлиқ тасвирини ишлаб чиқиш; 4) ушбу шахснинг индивидуал

хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий-профилактика, тарбиявий ва психо-тузатиш тадбирларини амалга ошириш; 5) реабилитация тадбирларини ва етказилган зарарни қоплаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш. 3. Криминологик вазиятнинг бир қисми бўлган (айниқса, жиноятга қадар бўлган даврда ва бевосита жиноий ҳодисада) ёки жиноий зўравонлик фактлари ва жиноятчиларнинг ўзлари мавжуд бўлмаганда ўзини мустақил равишда намоён қиладиган виктимологик ҳолати жиноятчини қасддан одам ўлдириш жиноятини содир этишга ёрдам берадиган ва ундайдиган ёки уни амалга ошириш учун қулай шарт-шароитларни яратадиган ҳолатлар. Ҳақиқий жиноят ҳодисаси бўлмаганда, суҳбат кўпинча одамнинг потенциал юқори қурбони бўлишининг қурбонлик ҳолати ва жиноий таҳдидларнинг ҳақиқий пайдо бўлишида заиф хатти-ҳаракатларга мойиллик ҳақида бўлади. 4. Қасддан одам ўлдириш жиноятларини содир этишда жабрланувчи ҳолатининг асосий таркибий элементлари қуйидагилардан иборат: жабрланувчи шахсининг хусусиятлари, жиноятчи шахсининг хусусиятлари, жиноят содир этилишидан олдинги, содир бўлган вақт ва ундан кейинги ҳолат, шунингдек, жиноят содир этишда содир бўлган шахснинг хусусиятлари, жиноятчи ва жабрланувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг табиати.

Виктимологик профилактика жабрланувчи ролида бўлган шахслар томонидан заиф хулқ-атворнинг “қайта тикланиши”нинг олдини олишга ҳам, хатти-ҳаракатлари ва турмуш тарзи қурбонлик ҳолатларининг ривожланиши учун шарт-шароит яратадиган потенциал қурбонлар билан ишлашга қаратилган. Бироқ жиноий виктимологияни фақат жиноят қурбонларини қўзғатувчи “йўл-йўриқ”, “айбдор” таълимоти, деб ўйлаш нотўғри бўлар эди.

Жабрланувчиларнинг бошқа тоифаларини ҳар томонлама ўрганиш, шунингдек, қуйидаги сабабларга кўра зарур: а) кўплаб жабрланувчилар қонун ва ахлоқ нуқтаи назаридан ижобий деб ҳисобланган хатти-ҳаракатлари туфайли (масалан, ижрода) бу ролга киришади. Расмий ёки жамоат бурчи ёки маълум ижтимоий мақом туфайли); б) кўп одамлар номаълум ҳуқуқбузар билан тасодифий, ситуацион фазовий-вақтинчалик кесишуви туфайли қурбонлар ролига киришади; в) жиноятнинг ушбу туридан жабрланганларнинг барчаси тўғрисидаги умумлаштирилган маълумотлар жиноятнинг асл манзараси ва унинг ижтимоий оқибатларини очиб беришга, аҳолининг қурбонлик даражасини пасайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Қасддан одам ўлдириш жиноятларининг виктимологик профилактикаси самарадорлиги маълум бир жиноят механизмининг виктимологик таркибий қисмларини илмий жиҳатдан тўғри тушунишга, витимлик ҳолатининг ривожланиш хусусиятлари ва динамикасига, ўзаро таъсир хусусиятларига боғлиқ жиноятчи ва жабрланувчи ўртасидаги муносабатларга боғлиқдир.

Агар шахс ўзининг ахлоқий ва иродавий фазилатлари, турмуш тарзи билан жиноят қурбони бўлишга жуда мойил бўлса, заифлик қурбонликка айланади. Яъни, заифлик биологик, қурбонлик эса биоижтимоий характерга эга. Жабрланувчининг хулқ-атвори, унинг шахсий хусусиятлари муҳим рол ўйнайдиган, яъни бундай жиноятларни содир этиш механизмида витимлик омилининг аҳамияти катта бўлган жиноятларга қасддан одам ўлдириш жинояти киради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдурасулова Қ.Р. Криминология: Дарслик. / Масъул муҳаррир: юрид. фан.д-ри. проф. М.Х. Рустамбоев. – Т., 2008.
2. Кудрявцев В.Н. Понятия советской криминологии. – М., 1985.
3. Зарипов З., Исмаилов И. Криминология: Дарслик. – Т., 1996.
4. Репецкая А.Л., Рыбальская В.Я. Криминология. Общая часть. – М., 2003.
5. Шестаков Д.А. Криминология. Преступность как свойство общества. – СПб.: СПбГУ, 2001; Мертон К. Социальная структура и аномия. Социология преступности. – М., 2002; Фокс В. Введение в криминологию. – М., 1980.
6. Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. – М., 2001.
7. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М., 1984.
8. Малеин Н.С. Правонарушения: понятие, причины, ответственность. – М., 1985.
9. Криминология: Дарслик. / З.С. Зарипов, А.С. Якубов, Г.А. Авенесов ва бошқ. / проф. З.С. Зариповнинг умумий таҳрири остида. – Т., 2006.
10. Штракс Г.М. Социальное противоречие. – М., 1977.
11. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М., 1987.
12. Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.
13. Шестаков Д.А. Супружеское убийство как общественная проблема. – СПб.: СПбГУ, 1992.
14. Ушаков Г.К. Пограничные невротические расстройства. – М., 1978.
15. Конфликтология: Хрестоматия. – М., 2003.
16. Синельников А. Выученные уроки: подростки и проблема насилия в семье. Обыкновенное зло: исследования насилия в семье. – М., 2003
17. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 278–279; Аронсон Э. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002.
18. Чабанянц М.Б. Криминологические аспекты влияния насилия и жестокости в средствах массовой коммуникации на агрессивное поведение несовершеннолетних: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ставрополь, 2002.
19. Силасте Г.Г. Женщина как объект и субъект социальной безопасности // Социс. – 1998. – №12.
20. Положий П.С. Психическое здоровье и социальное состояние общества // Социокультуральные проблемы современной психиатрии. – М., 1994.
21. Дубинин Н.П. Генетика, поведение, ответственность: О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. – М., 1989.